

ANTIJEZSUITA VITAIRATOK AZ 1870-ES ÉVEK ELSŐ FELÉNEK MAGYARORSZÁGÁN*

RADA JÁNOS

A XIX. századi hazai antiklerikális irodalom integráns részét képezték azok az antijezsuita vitairatok, amelyek az 1870-es évek első felében jelentek meg, hogy a német Kulturkampf jezsuitaellenes kampányának hatásától sem teljesen függetlenül a fiatal Birodalomból 1872-ben száműzött jezsuiták ellen agitáljanak, azaz befogadásuk ellen érveljenek, egyúttal Magyarországon is német mintájú, tehát preventív jellegű fellépést javasoljanak a Jézus-társasággal szemben. Ne feledjük, hogy ez idő tájt, 1867-től mintegy 1873-ig Magyarországot szintúgy kultúrharcos légkör jellemezte – az egyházügyi viták lángjai itt is magasra csaptak –,¹ ami folytán számos további olyan iromány látott napvilágot, amelyet heves egyházellenes érzelmek fűtöttek.² A múlt tapasztalatai márpedig azt tanúsítják, hogy az egyházellenes támadások szinte állandó velejárója az erőteljes szerzetes- és főleg jezsuitaellenes agitáció. Az antijezsuita indulatok fellángolása tehát jórészt az antiklerikális közhangulat folyománya volt, vagyis nem magyarázhatjuk azt mindössze a német földön (is) felszított jezsuitaellenes ellenérzések, félelmek exportjával. A társaságnak már az 1869/70-es vatikáni zsinat előestéjén jócskán kijutott az antiklerikálisok kritikájából – a Lajtán innen éppúgy, mint szerte Európában. A németországi fejlemények így valójában csak újabb olajat öntöttek tűzre – elősegítve, hogy immár kifejezetten a jezsuiták ellen írt irományok kerüljenek sajtó alá.

Az antijezsuitizmus ráadásul hosszú múltra nyúlt vissza Európában, hiszen a jezsuiták ellenreformációs fellépésük idejétől fogva rendre az egyház ellenfeleinek célkeresztjébe kerültek, s jóformán már a XVII. századra kiforrtak azok a vádpontok,³ amelyek az antijezsuita irodalomban századokon át – mindenfajta cáfolatnak ellenállva – állandósult, rendre vissza-visszatérő pontjait, elemeit jelentették a jezsuiták állítólagos bűnlajstromának, vagyis a kora újkortól egészen a legújabb ko-

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Lásd pl. SALACZ 1974, 36–40, 50–57.

² A dualista korszak egyházkritikájához RADA 2016 és 2017.

³ Jól összefoglalja BÁNKUTI 2013.

rig befolyásolták a rend megítélését.⁴ A jellegzetes előítéletek szerint a rendtagok még a legerkölcstelenebb eszközök felhasználástól sem riadtak vissza „szent” céljaik elérésében, s akár pártfogolták is az erkölcstelenséget. Szemfényvesztés és pénzhajhászás, felforgatás és lázítás, sőt, emberölés – egyaránt a jezsuita módszerek palettájának részét képezték az újkor során rögzült sztereotípiák alapján, amely előítéletek szerint végső soron egy önös érdekek szerint eljáró, ármánykodó és képmutató magatartásformát fűztek hozzájuk. Az antijezsuitizmus állandó táplálója volt továbbá, hogy a társaságnak roppant nagy, mind egyházi, mind pedig világi jellegű befolyást tulajdonítottak. A XIX. század egyházkritikájára a XVIII. század felvilágosult irodalma, „filozófiája” igen komoly hatást gyakorolt. Érdemes tehát megjegyezni, hogy a felvilágosodás korában – mialatt ösztűz zúdult a kolostorok világára, s a szerzetesek kritikája fokozottabb volt a világi papság kritikájánál – a legsúlyosabb támadások ugyancsak a jezsuiták ellen irányultak. (A jezsuitaellenes erők offenzívája végül magát a pápát is rábírt a rend – utóbb mindössze ideiglenesnek bizonyult – feloszlására.)⁵

Dolgozatomban a fent említett jezsuitaellenes vitairatok alapján egyrészt megvizsgálom, hogy mennyiben élt tovább az antijezsuitizmus hagyományos formája a 1870-es évek első felében született szövegek lapjain, másfelől szemügyre veszem, hogy a régi elemek folytonossága mellett hogyan ágyazódtak a röpiratok saját koruk jellegadó egyházkritikájába. Úgy gondolom, tanulmányomban kirajzolódik majd, hogy melyek az antijezsuita irodalomnak – mint az antiklerikális dokumentumok valóban sajátos csoportjának – a teljes egyházellenes jellegű forrásbázison belüli specifikus jegyei. Látni fogjuk ugyanis, hogy a szóban forgó sajátosságok jóval túlmutatnak azon, hogy a szerzők itt mindössze egyetlen rend, nem pedig az egyház egészének kritikáját vetették papírra. Kutatásom forrásbázisául öt – önálló füzet formájában kiadott – antijezsuita vitairat szolgált, amelyek mind 1872/73-ban jelentek meg.⁶

KÖZÉLETI VITÁK A JEZSUITÁKRÓL A REFORMKOR IDEJÉN ÉS A REND BETELEPÍTÉSE

Az 1814-ben VII. Pius pápa által újra felállított Jézus-társaságról, annak befogadásáról már a reformkorban komoly közéleti viták folytak.⁷ Az antijezsuitizmus évszázados hagyományának megfelelően a jezsuita rend többnyire olyan ármányos, fondorlatos, rosszindulatú, emellett nemzetellenes tényezőt jelentett a honi liberális – egyben nacionalista – erők szemében, amelynek a felekezeti viszályok felszításában, illetve az egyházi álláspontok formálásában egyaránt főszerepet tulajdonítottak.

⁴ A XX. századi pártállami diktatúra szemében a Jézus-társaság szintén a „klerikális reakció” élcsapatát, a haladás gátját jelentette, amely ráadásul jelentős befolyásra tett szert a világi szférában is – vagyis a kommunisták is jórészt a jezsuitaellenesség évszázados hagyományából táplálkoztak. BÁNKUTI 2013, 473–474.

⁵ VANYÓ 1983, 83, 86.

⁶ Lásd a bibliográfiát.

⁷ Lásd FAZEKAS 1999.

tak. Jellemző volt, hogy még a vegyesházasságok körüli feszültségek háttérben is a társaság stratégiáját sejtették megbújni. Evégett pedig gátolni próbálták, hogy a jezsuiták ismét befogadást nyerjenek a Magyar Királyságba. Az 1839/40-es diétán például még törvényt indítványoztak, hogy az országgyűlés beleegyezését a szerzetek befogadásának feltételéül szabják. Jóllehet ezt a felsőtablán nem támogatták, elejtették, az ország erősen antijezsuita hangulata – ahogy arra Fazekas Csaba rámutatott – egyelőre elegendőnek bizonyult, hogy a jezsuiták visszatelepítése a nyilvánvaló egyházi igények ellenére elmaradjon. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc vereségével, az újabszolutizmus idején végül megnyílt az út a Jézus-társaság előtt: 1853-ban jezsuita rendház nyitotta meg kapuit Nagyszombatban.⁸ Jelen előzmények fényében érthetjük meg igazán, hogy miért ütötte fel a fejét a hazai sajtóban már 1867 májusában a jezsuiták kiűzésének programja,⁹ és miért fajultak el olyannyira a jezsuitákról szóló viták, mihelyst a porosz–német Kulturkampf hullámai Magyarországra is átcsaptak.

RÉGI JEZSUITAKÉPEK – ÚJABB SZÖVEGEK

A kora dualista korszak jezsuitaellenes irodalma az antijezsuitizmus százados hagyományából sarjadt: a jezsuiták ellen tollat ragadva a szerzők leporolták a régi idők vádiratait, vagyis újraszövegezték a rend ellen fellépett elődjeik jellegzetes s az emberöltők sorjában mondhatni bejáratott vádjait, előítéleteit, sztereotípiáit. A szövegvilág legtöbb szerzője utalt is a társadalom régi, a renddel szemben táplált antipátiájára, vagyis részint a már kiforrt jezsuitaellenes érzelmekre apelláltak. Ezt példázhatja a református Mányoki Tamás (1832–1911)¹⁰ röpirata, amelyet szerzője – azonnal belevágva a rend pellengérezésébe – az alábbi mondattal nyitott: „A jesuiták ellen, – kik katonailag rendezett társaságukban az emberiség ellen valószínű merényletet képeznek – [...] minden becsületes ember ösztönszerű utálatot érez.”¹¹ A szintén református Péteri¹² Károly (1819–1877)¹³ vitairata elején ugyanúgy gyorsan leszögezte, hogy immár „a népek jogosult átka nehezedik e fekete csuhás banditákra”, s „[n]incs egy valódi humánus, szabadelvű ember, ki e szerzetre ki nem mondta volna a »pereat«-ot. Minden jóézésű ember előtt a jezsuita név egy hangzású az Ur ellen pártot ütött Leviathánéval.”¹⁴ Kettőjük jóllehet református volt, ne higgyük, hogy felekezeti háttérük bizonyult döntőnek jezsuitaellenes felfogásuk, hangnemük szempontjából. A Jézus-társaságról szólva nem volt visszafogottabb a katolikus felekezeti Toldy István (1844–1879) sem. Ez persze nem

⁸ FAZEKAS 1999, 84–99, 112–113.

⁹ PETRUCH 1992, 269.

¹⁰ 1848-as honvéd, 1865-től nagyszékelyi (Tolna vm.) református lelkész-tanító. SZINNYEI 1891–1914, VIII. 525–526. col.

¹¹ MÁNYOKI 1872, 3.

¹² Máshol: Pétery.

¹³ 1848/49-ben nemzetőr kapitány, 1861 és 1872 között országgyűlési képviselő, 1867 után a közjogi baloldal képviselője. SZINNYEI 1891–1914, X. 886–888. col.

¹⁴ PÉTERI 1873, 7.

meglepő, figyelembe véve, hogy Toldy máshol is hasonló hangot ütött meg az egyházat ostorozva.¹⁵ Bevezetőjében tehát ő is felemlegette a régi ellenszenvet. Mint írta: „Itt van e társaság, melyet a nemzet számtalanszor elítélt, melytől a társadalom jobb elemei undorral fordulnak el, s melynek minden lépte e földön hazaárulás.”¹⁶ A felekezeti előítélet, elfogultság ráadásul a múlt olyasfajta maradványának számított az antijezsuita szerzők szemében, amely a XIX. század felvilágosult emberfőit nem jellemezheti többé. Diskay Kálmán Ernő¹⁷ röpirata például református nyomdából származott ugyan, írója viszont már brosúrája legelején sietett jelezni, hogy az előrehaladt, felvilágosult szellem ellenlábasai azok, akik próbálnak „ujra választalat rakni felekezet és felekezet [...] közé”.¹⁸

Ahogy a feljebb idézett szöveghelyek erősen összecsengtek, úgy a korpuszok egészéről szintúgy elmondhatjuk ugyanezt, hiszen mindnyájuk az antijezsuitizmus hagyományos vádpontjait fogalmazta újra. Előadásuk alapján képmutatás, ármánykodás és féktelenség jellemezte a jezsuita rendet, amelynek szeme előtt rendre önös érdekek, vagyis hatalmi célok lebegtek. Olyannyira sötét, szinte démoni képet festettek a társaságról, amely alapján a már-már dehumanizált jezsuiták majd’ minden emberi gyarlóság, bűnös hajlam hordozójává, reprezentánsává váltak. Jó példával szolgálhat itt egy, a jezsuita-viták csúcspontján, 1872-ben megjelent anonim röpirat,¹⁹ amelynek mottója az alábbi strófa volt:

Min törhette egykor fejét Zeusz úr unalmában?
Már csak próbát teszek, ugymond, sütve-főzve magában
Bonc-olvadék, hiúz-szemek, rók[a]-ravaszság, család
Tigris-álnoksággal kevert gyík-hizelgés, gyík-sírás, –
Ennyi gonosz keveréknek lombikja alá gyújtott,
Addig főzte, míg belőle egy lény kibontakozott...
Kárhuzatos alakjában láthatón lett vegyítve
Az egybefőtt, összeforrott alkatrész mindegyike.
Láttára Zeusz maga is lélegzetét beszíta,
Míg magához térve végre kiálta: Jé!.. suita!²⁰

A néhol tréfás hangnem ellenére a publicisták a Jézus-társaságban szívós és veszélyes, szinte félelmetes ellenfelet jelöltek meg. Rendjük kiváltságok sorával felruházva s a „katonailag rendezett” tagok feltétlen engedelmissége folytán professzi-

¹⁵ Toldy antiklerikális munkásságához lásd pl. CSÁSZTVAY 2016 és RADA 2016, 2017.

¹⁶ TOLDY 1873, 6.

¹⁷ Később ügyvéd volt Körmenten. SZINNYEI 1891–1914, II. 896. col.

¹⁸ DISKAY 1872, 4–5.

¹⁹ N. n. 1872. – Egy utóbb megjelent, *Szent Péter három levele* című brosúra (N. n. Pest, Aigner Lajos Bizománya, 1872.) címlapja szerint a szöveg szerzője azonos volt az itt idézett jezsuitaellenes röpirat írójával. Mint a *Szent Péter három levelének* feltételezett szerzője pedig MAÁR Péter Pál ismert. SZINNYEI 1891–1914, VIII. 172–173. col.

²⁰ N. n. 1872, 3.

onális elnyomó-hatalmi gépezet jelleget öltött, amely „finomul kiszámított mes-termű” volt a maga módján. Mányoki szerint például „egy Herkules kellene ide, ki e hydrát megölni képes volna”.²¹ A „hydra”, „százfejű hydra” hasonlat, amely szintűgy régre nyúlt vissza, másutt is feltűnt a korabeli vitairatok frazeológiájában. Érdeemes viszont megjegyezni, a rendtagok „rabszolgai engedelmissége” egyfelől s generálisuk „korlátlan despotismusa” másfelől²² – bár a társaság bírálói korábban is kifogásolták – a XIX. századi szabadelvű olvasóközönség polgári jellegű értékrendjének fényében még ellenszenvesebbnek bizonyult. A jezsuitaellenes szövegek ez ügyben (is) előszeretettel idézték és interpretálták a jezsuiták ignáci rendalkotmányát s társaságuk további állítólagos szabályait. A feltétlen engedelmisség tényét persze maguk a jezsuiták sem tagadták, jóllehet ellenkező előjellel fogták fel azt, amit Bernhard Zsigmond SJ (1880–1926) személyes és apologetikus hangvételű munkája is megvilágíthat. Utalva ugyanis a külső bírálók álláspontjára úgy fogalmazott: „a keresztény világnézet alaptétele, hogy az isteni tekintély föltétlen mértéke lévén minden teremtett akaratnak, ez föltétlen engedelmisséggel adózik az isteni akarat bárminemű törvényes megnyilvánulása előtt.”²³

„Minden nemzeti, állami, sőt egyéni élet virágozhatásának fő alapja az erkölcs”²⁴ – szögezte le a szövege elején az anonim szöveg szerzője, jelen triviális megállapítás pedig meglehetősen fontos szerepet töltött be argumentációjában. A jezsuiták – állítólagos – botrányos „erkölcstana”, erkölcstelenségük témája, azaz az antijezsuitizmus tradicionális vádjá, az okfejtések elengedhetetlen részét jelentette: mindőjük előszeretettel és többnyire terjedelmesen fejtegette tehát jezsuita erkölcsök feltételezett feslettségét. Kétféltelműség, „mentalis reservatio”, a jezsuita morálfilozófiához fűzött probabilitizmus – egyaránt kritikájuk célpontjai voltak. A „cél szentesíti az eszközt” frázis – mint a jezsuita elvek jellemzésének ősrégi panelje – léptenyomon feltűnt az újabb irományok lapjain is. „Az emberiség tiszteletreméltó része az erkölcsiség örök elvei nevében elítélte a Jézus-társaságot; és ez ítélet visszavonhatatlan. A jezsuita név az erkölcsi undor kifejezése, és az is fog maradni”²⁵ – jegyezte meg például Toldy. Mind ő, mind pedig a többi vitairat írója főleg az ellenreformáció idején élt jezsuiták²⁶ írásaira utalt vádjait igazolandó. Azon álláspont, amely szerint a jezsuiták teológiai felfogása végső soron az erkölcsök lanyhulásához vezet, a janzenista viták idején, elsősorban a természettudós, filozófus, teológus Blaise Pascal (1623–1662) *Vidéki levelek* című műve révén terjedt el igazán.²⁷

²¹ Az előbb idézett kifejezések is Mányoki Tamás munkájából származnak. MÁNYOKI 1872, 3, 5, 37.

²² A szófordulatok Toldytól származnak. TOLDY 1873, 36.

²³ BERNHARD 1918, 16.

²⁴ N. n. 1872, 8.

²⁵ TOLDY 1873, 253.

²⁶ Előszeretettel emlegették például Francisco Suárez, Antonio Escobar y Mendoza és Tomás Sánchez nevét, illetve műveit. Lásd DISKAY 1872, 8, 31, 33; MÁNYOKI 1872, 25; PÉTERI 1873, 72–77; TOLDY 1873, 102–103, 127, 132–133, 167–168, 170–171 stb.

²⁷ Lásd BANGERT 2002, 179–182; BÁNKUTI 2013, 477.

Diskay és Toldy még idézte is Pascalt a jezsuiták morális tanairól írva.²⁸ Jórészt, habár nem kizárólag az immoralitás vádjából fakadt, hogy a szövegek szerzői több helyütt éppúgy a kereszténység védelmének jogcímén léptek fel a jezsuiták ellen, mint elődjeik, tehát a rend régi ellenfelei is.

Kora újkori vádak láttak újfent napvilágot az 1872/73-ban született szövegek szerzői által felhozott történelmi példák útján is: a vizsgált polémiák szüntelen intrikák és a fejedelmek elleni merényletek históriájáról szóltak. Vádiratuk alapján a jezsuiták anno felkarolták a zsarnokölés jogát, sőt több ízben a tettek mezejére léptek: IV. Henrik mellett seregnyi európai fejedelem halálát írták a jezsuiták számlájára. A reformkori viták hevében is előszeretettel felhánytorgatott intoleranciát, a vallási viszályok felszítását mindahányan felrőtták a társaságnak, amelynek türelmetlensége interpretációjukban súlyos háborús konfliktusok sorának okozójává vált az európai történelemben: a harmincéves háború például rendre a jezsuiták művét jelentette a röpiratok narratívájában.²⁹ A szélsőséges jezsuitaellenes felfogást jól példázhatja Diskay kommentárja, amely alapján: „A hol ők működtek ott az áldott béke kihalt, mert ők a halálnak gyermekei valának.”³⁰

Szinte természetes, hogy a szövegek érvelésében előtérbe kerültek a XVII. századi magyar történelem fejezetei is, s a szerzők főleg a protestánsok sérelmeit hánytorgatták fel a renddel szemben – beágyazva mondandójukat a magyar múlt protestáns-függetlenségi szemléletű elbeszélésmódjába. A század fejleményeit Péteri ecsetelte a legterjedelmesebben. Vitairata döntő hányadában az ellenreformációról, például a „templomrablások” történetéről, no meg a kora újkori rendi felkelésekről értekezett. A közjogi felfogása alapján baloldali s az 1867-tel szemben táplált antipátiájának ezúttal is hangot adó szerző szélsőségesen Habsburg-ellenes elbeszélésben egy megsüvegelt „protestáns nemzeti párt” és egy megvetett „jezsuita német párt” feszült egymásnak. A felekezeti viszályok felszításának vádjá sem hiányzott narratívájából: valósággal felmagasztalta a magyarok vallási türelmét, amely feltűnésük előtt a tolerancia igazi mintaországává avanszálta a Magyar Királyságot. Interpretációja szerint a legfőbb bűnök Pázmány Pétert terhelték, „ki a vallásos egyetértés és béke templomát erőszakos, törvényeket eltapodó eljárásával felgyújtotta s a fanatikus bécsi kormány ördögi céljait elősegítette”.³¹ Kritikája központjában így Pázmány állt, jellemzéséből pedig jól kirajzolódottak a tipikus jezsuitaellenes előítéletek:

„Minden szabadelvű író a jezsuitákat ítélte el a felekezeti türelmetlenség és polgári háborukért. És különösen Pázmány Pétert bélyegzi meg az alkotmánytörténet minden lapja. Meg kell vallani, hogy jó sensált nyert benne a despotikus bécsi kormány. Nem tudománya, nem lángesze, mert ennek műveiben semmi nyomát nem látom, hanem ügyes-

²⁸ DISKAY 1872, 28; TOLDY 1873, 242.

²⁹ N. n. 1872, 18–19; MÁNYOKI 1872, 15; TOLDY 1873, 50.

³⁰ DISKAY 1872, 19.

³¹ PÉTERI 1873, 31–32, 133.

sége, az emberi gyengék ismerete, jezsuita fondorkodása, semmitől vissza nem riadó szemtelensége és erőszakossága által vitte keresztül átkos céljait. Aljas volt a cél, aljasok a hozzá vezető eszközök. Szóval ő minden ízében jezsuita volt. Ezzel azt hiszem minden meg van mondva.”³²

Jegyezzük meg, a katolikus felekezetű, közjogilag pedig jobboldali Toldy maga is úgy foglalt állást a múlt csatározásairól szólva, hogy: „A protestantismus [...] sorsa egygyé forrt a szabadság sorsával. A kettő együtt győzött és együtt győzetett le.” A jezsuiták szerepét exponálva ez ügyben megjegyezte: „A katholicismus hódította meg Magyarországot az absolutismusnak; de előbb a jezsuiták hódították meg a nemzetet a katholicismusnak.”³³ Toldy kritikájából természetesen szintűgy jócskán kijutott Pázmánynak is.³⁴

Mindeddig főleg a régi jegyek továbbélésére próbáltam felhívni a figyelmet, fontosnak tartom azonban hangsúlyozni azt is, hogy a régi vélemények nem feltétlenül régen született munkák által hagyományozódtak rá a vizsgált antijezsuita irodalomra. Az antijezsuitizmus hagyományos álláspontjait taglalva a publicisták források gyanánt jelentős részben saját századuk anyagaihoz nyúltak. (Amellett persze, hogy kora újkori jezsuita teológusok s egyéb szerzők sorait is szívesen idézték.) Néhány példa: Mányoki a „nyomoru társaság Machiavelli-féle elveit” érintve olyan XIX. századi történészek szövegét citálta, mint a liberális Edgar Quinet és Jules Michelet.³⁵ A francia szerzők közös munkáját Diskay szintűgy forrásul használta.³⁶ Péteri egyik legfőbb kútfőjéül a liberális Vincenzo Gioberti apát munkája szolgált,³⁷ a neo-guelf gondolat szószólója ugyanis hajdan a jezsuita rend ellen is fellépett az egyház belső megújulását szorgalmazva.³⁸ Cseppet sem meglepő tehát, hogy a hazai vitairatok is az antijezsuitizmus Európa-szerte elterjedt álláspontjait s frázisait visszhangozták. Természetesen a magyar történelem elbeszélése a hazai irodalmon alapult: Toldy Pázmány ellen felrótt vádjai például jelentős részben a katolikus címzetes püspök Horváth Mihály történeti művén alapultak.³⁹

ANTIJEZSUITIZMUS ÉS ANTIKLERIKALIZMUS

Vajon hogyan viszonyultak a feldolgozott szövegek az egyház egészéhez? Jezsuitaellenes offenzívájuk vajon mennyiben irányult a teljes egyház ellen? Ne feledjük

³² PÉTERI 1873, 37.

³³ TOLDY 1873, 377.

³⁴ A szöveg Pázmány Péterről írt részeit és az egyházi fél egyes reflexióit bemutatja: AJKAY 2016.

³⁵ MÁNYOKI 1872, 21.

³⁶ DISKAY 1872, 23–24.

³⁷ XIV. Kelemen pápa haláláról szólva s halála miatt a társaságot vádolva szintén Giobertit idézte. PÉTERI 1873, 88–90.

³⁸ Gioberti antijezsuita propagandájához lásd BORUTTA 2011, 218–220.

³⁹ Erre Ajkay Alinka is felhívta a figyelmet: AJKAY 2016, 212.

ez ügyben, hogy az antijezsuitizmus az elmúlt évszázadok folyamán nem állt meg az egyház falainál, hanem jelen volt azon belül is: az antijezsuitizmus a papság egy részét is megérintette, 1773-ban pedig – habár főleg a Bourbon-monarchiák hathatós nyomására – végül maga az egyházfő döntött a társaság felszámolásáról.⁴⁰ Érdeemes tehát először is szemügyre venni, hogyan fogták fel a szövegek a jezsuita rend és a katolikus egyház viszonyát.

A szövegek jellegzetes interpretációjában a jezsuiták és az egyház viszonya meglehetősen ambivalens volt, hiszen egyfelől a pápai hatalom egyik legfőbb támaszául szolgáltak, másfelől azonban a pápák iránti lojalitásuk mindössze addig terjedt, ameddig az saját hatalmi céljaik elérésében hasznosnak bizonyult. Általános volt, hogy a publicisták a rend felosztatásáról döntő XIV. Kelemen pápa haláláról (1774) – megmérgezéséről – írva is a jezsuiták felelősségét feszegették,⁴¹ saját koruk fejleményeit pedig úgy interpretálták, hogy a visszaállított jezsuiták immár teljesen uralmuk alá hajtották a pápaságot. Az egyház antiliberalis, retrográd és ultramontán tendenciája, amely a csalhatatlanság dogmájának elfogadásával ért csúcspontjára, interpretációjuk szerint a jezsuiták befolyásának tanújele volt, lényegében a „jesuitismus” egyházon belüli diadalát jelentette. Péteri szerint például a híres-hírhedt *Syllabus* – amely ekkortájt a reakciós katolikus felfogás szimbólumává vált a liberálisok szemében – a jezsuiták „bibliája” volt.⁴² Értelmezésük szerint tehát a fennálló egyház arculatát maga a társaság formálta. Véleményük ez ügyben teljesen megfelelt a korszak tipikus egyházkritikai látásmódjának. Mindemellett itt is felidézhetjük az antijezsuitizmus történeti előzményeit, hiszen a társaság túlzottnak tartott egyházon belüli hatalmának gondolata szintén régről eredt.

Mínthogy az antijezsuitizmus többnyire az egyházon belül is talajra talált, amit például Gioberti antijezsuita hadjárata is bizonyíthat, s jó páran a XIX. századi hazai liberális papság soraiban is osztották az antiklerikálisok jezsuitaellenes felfogását,⁴³ a szerzők többnyire differenciáltak a katolikus egyház belső viszonyairól szólva. Így a református Péteri is hamar leszögezte, hogy bírálata nem sújtja „a magyarországi alsóbb római kath[olikus] papságot, mert ez felvilágosodását és hazafiságát több ízben is bebizonyította”.⁴⁴ Toldy írása nyitányán rögtön egy olyan történetet tárt olvasója elé, amely szerint egy „tisztos, őszfűrtű pap” Rómában könnyekre fakadt amiatt, hogy a pontosan 100 éve felosztatott jezsuita rend immár uralomra jutott pápai udvarban. Művében végül egy teljes fejezetet írt *A jezsuiták küzdelmei az egyházzal* címen, érvelése szerint pedig az egyház jövője függött attól, hogy el tudja-e magát határolni a Jézus-társaságtól. Végül oda jutott: „Követelnie kell [a jezsuita rend betiltását] minden vallásos katolikusként, mert a keresz-

⁴⁰ VANYÓ 1983, 86–87.

⁴¹ DISKAY 1872, 20–21; N. n. 1872, 45; PÉTERI 1873, 84–90; TOLDY 1873, 329–330.

⁴² PÉTERI 1873, 153.

⁴³ 1867 után ráadásul újra hallatta hangját a papság liberális szárnya, és a „magánzó pap” Bezerédj Sándor vitairatában például a „jezsuita” szó éppolyan pejoratív értelemmel szerepelt, mint a „világi” antiklerikális kiadványok lapjain. Lásd BEZERÉDJ 1871.

⁴⁴ PÉTERI 1873, 13.

tyénségnek alig van veszedelmesebb ellensége a Jézustársaságnál.⁴⁵ Fontos azonban hangsúlyozni, ha tápláltak is némi reményt a szerzők az alsópapság egy részének esetleges szimpátiája iránt, ezt nemigen tekinthetjük az antijezsuita irodalom specifikus jegyének. Az alsópapság hazafiasnak, „jobbnak” tartott tagjait ugyanis nem pusztán a jezsuitaellenes szövegek süvegelték meg ez idő tájt: a korabeli antiklerikális kiadványok lapjain a leghevesebben egyházellenes szerzők⁴⁶ is tisztelegtek olyasfajta gesztusok útján a nem ultramontán egyházi személyek előtt, mint amilyet például Péteri is papírra vetett. Az antijezsuita polémikák ráadásul többnyire átszártak a katolikus egyház kritikájába, s határozottan antiklerikális koncepciók is napfényre kerültek a jezsuitaellenes szövegek révén: a névtelenül megjelent röpirat szerzője például megragadta a lehetőséget, hogy az egyház erős pozícióira, gazdagságára irányítva a figyelmet röviden antiklerikális álláspontját is felvázolja: „Templomok helyett építsünk tanodákat” – hirdette egyebek mellett.⁴⁷ Péteri szintűgy pedzegette, hogy eljött az ideje az egyházi javak elvilágiasításának és népnevelési célra fordításának.⁴⁸ Teljesen logikus tehát, ha a vitairatok szóban forgó csoportját határozottan antiklerikális források gyanánt kezeljük.

Azok a felvilágosodásban fogant antiklerikális álláspontok, amelyek a vizsgált korszak egyházkritikájában domináltak, szintén feltűntek az antijezsuita irodalomban. A jezsuiták tehát – mint a „sötétség” ágensei, mint a „világosság” ellenfelei – az egyetemes emberi fejlődés, a polgári haladás gátjait jelenítették meg a szövegvilágban. Ez természetesen együtt járt azzal, hogy a *Syllabus* sötétnek, középkorinak ítélt felfogását s általában az egyház retrográd tendenciáját a társasághoz kötötték. Az anonim röpirat írója szerint például a társaság XIX. század eleji restaurációja után a jezsuiták „újból fölemelvén hydra-fejeiket, édes mosolylyal húzzák a sötétség kárpitját az alig napot látott emberiség szemeire”.⁴⁹ A „felvilágosodás” jelszava valamennyi vitairat oldalain felsejlett. Péteri például, ugyan figyelme főleg a „fény századát” megelőző eseményekre összpontosult, saját korának dolgait is firtatta, ami folytán élt lehetőséggel, hogy szintén a felvilágosodás, továbbá a szabadságjogok pártján foglaljon állást a jezsuita „középkori eszmék” ellen.⁵⁰ Diskay szintén mint „a szabadság, testvériség, egyenlőség, és az ész minden vivmányainak ellenségeiről” írt a jezsuitákról, majd jórészt ő is a haladás és a felvilágosodás cégeére alatt ítélte el a rendet.⁵¹ Az antijezsuita vitairatok frazeológiája, illetve gondolati alappozíciója tehát itt teljesen beágyazódott a korszak antiklerikális irodalmába. Noha a társaság tagjai már a felvilágosodás korában ilyesféle színben jelentek meg a jezsuitaellenes körök felfogásában, a XIX. század folyamán a tipikus vádnak újabb táptalajt adott, hogy restaurációjuk után a jezsuiták jelentősebb része – mint a

⁴⁵ TOLDY 1873, 5, 296, 409.

⁴⁶ Így például a Papramorgó álnéven írt szövegek szerzője is. „Papramorgó” 1870, 30, 122–123.

⁴⁷ N. n. 1872, 47–49.

⁴⁸ PÉTERI 1873, 63–64.

⁴⁹ N. n. 1872, 6.

⁵⁰ PÉTERI 1873, 94–95 stb.

⁵¹ DISKAY 1872, 3, 42–43.

régi, 1789 előtti értékek képviselője – világosan az ancien régime oldalán pozícionálta magát, s bizalmatlanságot táplált a megváltozott világ új ideológiái iránt. Ez persze nem volt független attól a fájdalmas tapasztalattól, hogy a forradalmi mozgalmak jellemző módon a rendtagok üldözésével jártak.⁵²

KULTÚRHARCOS INTERPRETÁCIÓS KERETEK ÉS JEZSUITAELENESÉG

A Jézus-társaság felépítésének erőteljes centralizációja s római origója már az újkor folyamán konfliktusok forrásává vált. Az abszolút monarchiák s főleg az államegyházi elgondolások pártfogói hajlottak ugyanis a pápai hatalom előretolt bástyáját látni a társaságban. Így a felvilágosodás idején is jórészt állampolitikai szempontok inspirálták a jezsuiták, illetve az egyéb szerzetesrendek elleni hajszát. A szerzetek ellenfelei tehát gyakorta firtatták az állam iránti lojalitás hiányát, miatt a rendek soraiban a pápának – mint külföldi hatalomnak – a zsoldosait jelölték meg, amely sereget feltétlen engedelmességi fogadalom láncolja Rómához.⁵³ Például II. József is rosszállólag jegyezte meg leveleiben a rendek ausztriai tagjairól írva, hogy „minden egyes alkalommal Rómába, a Pontifex Maximushoz fordulnak”, továbbá azt is kifogásolta, hogy „kivonják magukat a polgári törvények hatálya alól”.⁵⁴ A Róma, vagyis az egyházfő erőteljes befolyását szüntelen felhánytorogató XVIII. századi támadások a jezsuita rend tagjait persze fokozottabban sújtották. Fontosnak tartottam jelen előzmények felvázolását, mivel az 1870-es évek elején, amikor az antiklerikális sajtóban jellegadóvá vált kultúrharci retorikája, az egyházellenes körök éppen egy Róma elleni s államvédelmi jellegű háború programját propagálták a teljes állami szuverenitás jelszavának zászlaja alatt, ezzel egyidejűleg előszeretettel feszegették a pápahűség, illetve az állampolgári lojalitás hierarchiájának problémáját az „ultramontán” papságot ostromozva.⁵⁵ Vajon mennyire szötte át a kultúrharci retorikája az antijezsuita irodalmat?

A kultúrharci interpretációs keretek, amelyek Toldy 1868-as antiklerikális vitairatában is érvényesültek, természetesen a szerző jezsuitaellenes szövegében is feltűntek. Kiindulópontja az volt, hogy a rend létrejöttétől fogva állandó háborút folytat az állami szuverenitás ideája s a tiszta állameszme ellen: „Tudták ők jól és tudják ma is, hogy theokráciájuk csupán az állami élet teljes felbomlása után, az állami eszme romjain volna megvalósítható, és habozás nélkül megindították és vívják ma is a küzdelmet az államok souverainitása ellen szóval és tettel, sajtóban és szószékben, iskolában és gyóntatószékben.” Egy pár XIX. századi példa mellett elsősorban XVI–XVIII. századi jezsuita szerzők, így az egyháztanítók sorába emelt Roberto Bellarmino (1542–1621) sorait citálva próbálta igazolni, hogy három fronton támadták – s támadják szüntelen – az állam szuverenitását: 1. A társaság tagjai a pápa szupremáciáját hirdetik a világi fejedelmek felett, felfogásuk szerint tehát az

⁵² BANGERT 374–375; BÁNKUTI 2013, 478–479.

⁵³ BÁNKUTI 2013, 477; VANYÓ 1983, 84–85.

⁵⁴ Idézi: VANYÓ 1983, 88.

⁵⁵ A kultúrharci retorikájához lásd RADA 2017, 129–130.

egyház fejének joga van az állami hatalom fejét trónjáról letenni. 2. Tanításuk alapján az egyházi személyek nem alávetettjei a világi hatalomnak, emiatt az állami törvények rájuk nem feltétlenül érvényesek. 3. A jezsuita tanok ráadásul olykor még az állampolgárokat is felmentik a törvények betartása alól.⁵⁶ Kritikája középpontjában tehát elsősorban az olyasfajta teológiai irányzatok álltak, amelyek az egyház fejének kiterjedt hatalmat tulajdonítottak az evilági ügyek terén. Olyan frázisok, olyan kulcsfogalmak felhasználásával érvelt Toldy, amelyek ekkortájt a kultúrharc retorikáját jellemezték – állameszme és szuverenitás, hazaárulás és ultramontanizmus –, s látni fogjuk majd, hogy antijezsuita programját igazolandó, jórészt szintén a lojalitáshierarchiák problémáját bolygatta.

Az állampolitikai szempontok persze egyebütt is felbukkantak az antijezsuita szövegvilágban. A Mátyóki-féle szöveg alcíme a jezsuiták jellemzését „államhozi viszonyukra” összpontosítva ígérte, majd a szerző egyebek mellett felemlgette, hogy a rend a történelem folyamán egészen a fejedelmek trónjaiig kiterjesztette „üzelmét”, ami által belenyúlt az európai államok sorsának formálásába. Érvelése végül oda vezetett, hogy az állam nem szabad, hogy megtűrjön egy olyan társaságot, amely magára nézve „semmitféle államtörvényt kötelezőnek el nem ismer”.⁵⁷ Am fontosnak tartom hangsúlyozni: az állami szempont itt mindössze annyiban volt jelen, amennyiben a hasonló álláspontok, vádak – úgymint: államellenes magatartás, nem tisztelt állami törvények – már a feloszlítás idején, jó egy évszázaddal ezelőtt is jellemezték a jezsuitaellenes felfogást. A kultúrharc retorikája azonban a maga sajátos fogalmi hálójával, frazeológiájával s jellegzetesen XIX. századi referenciájú utalásaival nem vált dominánssá, jellegadóvá a röpirat oldalain. Péteri szövegéről is elmondhatjuk ugyanezt, ami, úgy gondolom, jóformán abból fakadt, hogy a vitairat írója jóval többet foglalkozott a jezsuiták régi sztereotípiák szerinti jellemrajzának felvázolásával vagy éppen az ellenreformáció, így például a „templomrablások” részletes leírásával, mint a polgári éra egyházügyi feszültségeivel. Figyelemre érdemes nyelvi innováció volt azonban nála, hogy utalva a Jézus-társaság szupranacionális jellegére több ízben élt a „fekete-csuhás Internationale” szófordulattal,⁵⁸ amely éppúgy sugallta a hazafiatlanság vádját, mint azt, hogy társaságuk fenyegetést jelent a polgári világra nézve. A kultúrharc retorikája Diskay és a névtelen füzet szerzőjének érvelésmódjában is mindössze halványan volt jelen. Igaz, mindkettőjük rosszállva utalt a társaság római orientációjára, s egyaránt idézték a francia eredetű szállóigét, amely szerint „Loyola intézménye oly kard, melynek markolata Rómában, hegye mindenütt van”.⁵⁹

Mindezt összegezve megállapíthatjuk, hogy a kultúrharc retorikája itt némileg gyengébben jutott érvényre a szerzők érvelési stratégiájában, mint egyebütt az egyházellenes irodalomban, mivel a szerzők a jezsuiták ügyét elsősorban nem a „mo-

⁵⁶ TOLDY 1872, 281–292.

⁵⁷ MÁTYÓKI 1872, 5–6, 37.

⁵⁸ PÉTERI 1873, 4, 12, 23.

⁵⁹ N. n. 1872, 14. Diskay verziójában: „a jésuitismus egy kard, melynek markolata Rómában van s hegyei az egész világon [...]” DISKAY 1872, 7.

der” állam és az „ultramontán” egyház XIX. századi erőpróbáját exponálva tárgyalták – jóllehet ilyesféle nézőpontok is felsejlettek. Jóval jellemzőbb volt ugyanis, hogy állítólagos múltbéli tapasztalatok, vagyis több évszázados történelmi példák és előítéletek fényében ítélték el a jezsuita rendet. Toldynál ugyan fajsúlyosabban volt jelen a kultúrharcos interpretációs séma, összességében viszont az ő argumentációjában is a régebbi történelmi példák, utalások voltak túlsúlyban.

A LIBERÁLIS SZABADSÁGJOGOK ÉS A JEZSUITÁK – AVAGY A JEZSUITAELENES PROGRAMOK

Korábban azt hangsúlyoztam, mennyire erőteljes és látványos folytonosság ragadható meg az állandósult vádak, a jellemző sztereotípiák terén az antijezsuita irodalomban a XVII–XVIII. századtól egészen a kora dualista korig terjedőleg. Fontos szempont azonban, hogy az itt vizsgált szövegek szerzőgárdája immár egy olyan érában fogalmazta meg a jezsuita rend száműzését sürgető s eredetileg szintúgy a régebbi idők módszerének megfelelő programját, amely a liberalizmus szellemében felfogott szabadságjogok minden eddiginél szélesebb érvényesülését ígérte. Szögezzük le: mindnyájuk a „szabadság”, a „felvilágosodás” jelszavait hirdette, tehát a „korszellem” pártján pozicionálta magát, ezzel együtt egy olyasfajta eljárást javasoltak a jezsuita renddel szemben, amely hajdan az újkori monarchiák gyakorlatát is jellemezte. (Igaz, az abszolút monarchiák eljárás módját e téren a XIX. századi államok is folytatták.) A szóban forgó problémára a rend ellen fellépő felek szinte mindannyian reflektáltak valahogy, azaz fontosnak tartották, hogy igazolják elképzelésük létjogosultságát a XIX. századi magyar liberalizmus fénykorában.

Mányoki Tamás határozott módon propagálta, hogy „alkotmányos kormányunknak” legégetőbb teendője nem egyéb, mint a Jézus-társaságot „a nemes és szabad Németország példája nyomán hazánk határából kiűzni”. Rögtön a német példát exponálta tehát, és figyelemre érdemes, hogy a Német Birodalmat ugyanitt a „szabad” jelzővel illette, jelezve ezáltal, hogy a javasolt eljárás és a szabadság, a szabadelvű fejlődés cseppet sem mond ellent egymásnak. Elvi szempontból mérlegelve persze amellet foglalt állást, hogy a polgári szabadság fogalmának, követelményének megfelelően hazájában mind az egyének, mind pedig az egyetek „erőjök kifejlesztését a legszabadabb alapon és minden irányban eszközölhessék”. Argumentációját folytatva azonban azt bizonygatta, hogy „lehetetlen bűnös közönnyel elnézni oly társulat létezését, mely éppen a szabadság elnyomására alakult, melynek borzasztó statutumai minden nemes érzelem elfojtását s a valódi méltóság visszaszorítását célozzák, oly társulatot, melynek tagjai főnöküknek vak engedelmességet esküdván, titkos üzemekben – a nagy gépezetnek csak öntudatlan részei hozatnak mozgásba”.⁶⁰ Sorai azt sugallják, hogy félretéve a liberális eszmék elvárásait, a jezsuita rend ellen rendhagyó módon, egyedi módszerrel kell eljárni, álláspontja igazolása céljából pedig ismét felemlgette az antijezsuitizmus jellemző vádpontjait. Előterbe helyezve ehelyütt, hogy társaságuk „a szabadság elnyomására

⁶⁰ MÁNYOKI 1872, 36–37.

alakult”, a rendben lényegében fenyegető tényezőt, veszélyforrást jelölt meg a szabadságra, a polgári államra és társadalomra nézve. A fellépést ellenük tehát olyan fényben tüntette fel, mintha az a polgári világ valamifajta önvédelmi mechanizmusa volna, amelynek célja éppenséggel a polgári szabadság megóvása.

Toldy érvelése jórészt összezsengett az előzőleg idézett szerzőjével: mivelhogy nézete szerint a jezsuiták a szabadság legádázabb ellenségei, „privilegiált hóhérai”, rendjük szerinte sem részesülhet a szabadság gyümölcseiből. Interpretációjában egyenesen az állam és a szabadság ellen folytatnak harcot azok, „[a]kik nem rövidlátásból, hanem öntudatosan hivatkoznak a jezsuitizmus védelmében a liberális elvekre, midőn a szabadság nevében követelnek pártfogást a szabadság ellenségeinek”. Érvelésmódja, amely a szuverén állami hatalomnak a jezsuita rend révén megkérdőjelezett önvédelmi jogát hangsúlyozta, teljesen megfelelt a kultúrharc retorikájának. Szenvedéllyel fejtegette, hogy a jezsuitizmus olyan veszélyt jelent, amellyel szemben nem elegendő a represszív rendszer, hanem preventív jellegű rendszabályok szükségesek. „Valjon lehet-e annak, ki nem esküdt ellensége az állami eszmének és minden szabadságnak, lehet-e józanul kételkednie afelett, hogy az államnak joga, sőt önmaga és polgárai iránti kötelessége e notorius veszélyességgű embereket területéről kitiltani?” – faggatta olvasóját. Ezenfelül úgyszintén felhívta a figyelmet mind Németországra, mind pedig „a szabadság védszárnyai alatt újjászületett” Olaszországra példájára, sőt a történelmi jogig is visszanyúlt argumentációja.⁶¹ Toldy a Jézus-társaság betiltása mellett minden, a rendbe belépett személyt megfosztott volna állampolgárságától, hiszen álláspontja alapján a jezsuiták méltatlannak bizonyultak a magyar állampolgárságra – és pedig római rendfőnökük iránti feltétlen engedelmességük, lojalitásuk folytán. Nem jogosult tehát polgárjogra szerinte, „ki római főnökének feltétlen engedelmességet fogadott, kit generálisa Károlyról vagy Szatmárról bármely percben áttehet Pekingbe vagy Buenos-Ayresbe, ki egyiránt köteles prédikálni és lopni, misét olvasni és hazáját elárulni, amint a generális parancsolja”.⁶² Az egyházhoz, illetve a hazához – az államhoz – fűződő lojalitások hierarchiáját firtató hazafiatlanság-vád, amely folyton-folyvást feltűnt az antiklerikális iratok lapjain, ahogy láthatjuk, meglehetősen végletes, szélsőséges megoldási javaslatot inspirált itt, az antijezsuita irodalomban.

Hasonló hozzáállással fordult a problémához az anonim brosúra írója is: a szabadság oltalmazása céljából szintúgy bizonyos korlátok felállítását javasolta. Előbb a jezsuiták 1848. évi svájci száműzetéséről hozott alkotmánycikkely⁶³ példájával állt elő, amely szerinte a „szabadság megóvására” született, majd a magyar állam türelmére utalva megjegyezte, hogy „bár a türelem sok tekintetben állami erkölcsnek mondható, azért még sem tanácsos az minden körülmények közt és mindennek

⁶¹ Hangsúlyozva, hogy Magyarországnak ősrégi joga a szerzetesrendek befogadásáról vagy ennek ellenkezőjéről dönteni. TOLDY 1873, 447.

⁶² TOLDY 1873, 442–450.

⁶³ Itt a Sonderbund-háború után született új svájci szövetségi alkotmányról van szó. A jezsuiták kiutasítását egyébként előzőleg már a háború előestéjén is elrendelték. BANGERT 2002, 400.

irányában”.⁶⁴ Jóval rövidebb terjedelmű röpiratában viszont ő nem terjesztett elő részletesebb, pontosabban meghatározott jezsuitaellenes tervet. Diskay érvelése alapján a hajdani tapasztalatok elengedők kell hogy legyenek a magyarság számára, hogy ne tűrje meg hazájában a társaság tagjait. Mint írta: „A jesuitismusnak a józan magyar kebelben soha sem volt fészke, most midőn azt mondják, hogy vissza vagyunk adva ön magunknak, most készítsünk-e számára puha fészket, hogy istentelen bűneit onnan repítve ki eltemessen bennünket!” Figyelemre érdemes, hogy ő is felhívta a figyelmet az európai példák sorára: a „türelmes német” s az újjászületett, egyesült olasz nemzet mellett Spanyolország példájára⁶⁵ is utalt, mint amely állam földjéről „az ördögi hadat elkergeté”.⁶⁶ Megállapíthatjuk tehát, hogy az európai precedensek a hazai agitátorok felfogásában azt igazolták, hogy a társaság betiltása nem ellentmond a szabadelvű fejlődésnek, hanem éppenséggel tanújele, velejárója a szabad előrehaladásnak.

Péteri Károly vitairatának apropójául ugyan a német földről elűzött jezsuiták ügye szolgált,⁶⁷ célja jóval túlmutatott azon, hogy a száműzött szerzetesek befogadása ellen érveljen, amit fontosnak tartott hamarjában tisztázni: „nem arról kell intézkedni, hogy a Németországból kitiltott rend ide be ne bocsáttassék, hanem hogy a rend, mely ide törvényes engedelem nélkül a rémkorszak alatt becsempészte magát, innen kikergetessék.” Érvelésének középpontjában tehát az állt, hogy a rend törvénytelenül volt jelen az országban, hiszen visszafogadásához az országgyűlés nem járult hozzá. A jezsuiták ugyanis, mint írta, az önkényuralmi korszak alatt léptek újra a leigázott ország földjére, és „[e]zen invasion alapszik a fekete csuhás banda itteni létjoga. A szuronyok védelme alatt rontottak be hazánkba, telepedtek le s építettek kaszárnnyákat a méltóságos főrendek és főpapság védelme alatt.” Elbeszélése fényében betelepülésük az ország jogfosztott státuszának folyománya volt. Péteri szerint a Jézus-társaság pápa általi felosztatásával a rendről előzőleg elfogadott valamennyi törvény érvényét veszítette, így 1814 – vagyis a társaság visszaállítása – után magyarországi engedélyezésük új törvényt igényelt volna. Jó pár európai példát citált azt igazolandó, hogy a jezsuiták befogadásáról másutt is új törvények születtek. (Itt is megfigyelhetjük tehát a gondolkodás európai perspektíváját.) Evégett Péteri elsősorban nem is a törvényhozás, hanem a közigazgatás útján javasolt szigorú eljárást a jezsuiták ellen.⁶⁸ (Érvelésmódjában ehelyütt némileg felsejlettek a kultúrharcos interpretációs keretek is: a politikai hatalom tekintélyére apel-

⁶⁴ N. n. 1872, 21.

⁶⁵ Spanyolországból már az 1820-as forradalom során is száműzték a jezsuitákat, a szerző azonban itt bizonyára az 1868-as fordulatra, forradalomra utalt, amely szintúgy a jezsuiták elűzését eredményezte. BANGERT 2002, 390–391.

⁶⁶ DISKAY 1872, 44–45.

⁶⁷ Péteri vitairata Haynald Lajos Pest megye közgyűlésén 1872. november 12-én elhangzott beszédjére reagált, amelyben a kalocsai érsek védelmébe vette a jezsuita rendet, továbbá cáfolta, hogy a Német Birodalomból elűzött rendtagok Magyarország felé vennék az irányt. A beszéd tartalmát kivonatolja: PETRUCH 1992, 282–288.

⁶⁸ PÉTERI 1873, 13–17, 23.

lálva hangsúlyozta, hogy a jezsuiták törvénytelen jelenlétével „a nemzet erkölcsi és politikai reputációja” forgott kockán.⁶⁹⁾

Az antijezsuita agitáció, amely a napi sajtóban is gőzerővel folyt, annyiban legalábbis célt ért, hogy a jezsuitaellenes félelmek felerősödtek, míg az indulatok magas fokra hágtak Magyarországon. Pozsonyban – a *Pesti Napló* szerint – a rend tagjait nyíltan szidalmazták, sőt kövel is meghajigálták. Miután a jezsuiták elhagyni kényszerültek Németországot, országszerte rémhírek kaptak szárnyra, amelyek állítólagos idegen jezsuiták feltűnéséről szóltak. Egyidejűleg megyei s városi petíciók kérték, hogy a kormány, illetve az országgyűlés vegye elejét a német földről elűzöttek befogadásának, továbbá számolja fel a jezsuiták fennálló rendházait is az országban.⁷⁰ (Diskay röpiratának apropójául pont az szolgált, hogy Pápa városa nem fogta pártját az antijezsuita köriratnak.⁷¹) A polémiák idejével elcsendesedtek, jóllehet az országgyűlésben még 1876-ban is indítványozták a jezsuiták kitiltását.⁷²

Itt mindössze röviden érinteném, hogy az antiklerikális kiadványok a jezsuiták mellett természetesen a többi szerzetesrenddel szemben is felhánytorgatták, hogy Róma felé lojálisak, hogy feltétlen engedelmességet fogadnak, amely az ország határain túli előjárókhöz láncolja a rend tagjait – amit a szuverén állam nem tűrhet. Az irományok állandó álláspontja volt, hogy a szerzetesek idegen testet képeznek az államban. Ennek megfelelően a feljebb felvázolt – vagyis a betiltást szorgalmazó programok – többnyire a szerzetesség egészére kiterjedtek. Figyeljük meg például a katolikus felekezeti Simonyi Iván álláspontjait! Jellegzetes interpretációja szerint a „doctrinaer” liberalizmus, amely megfosztja önvédelmi fegyvereitől az államot, ezáltal pedig szabad utat nyit az ultramontanizmus előtt, oda vezetett Belgiumban, hogy az apácák, a szerzetesek, így a jezsuiták szinte elárasztották az országot. Előterjesztette saját egyházügyi javaslatát Simonyi végül megállapította: „A jezsuiták száműzendők: bár az ellenükben fenálló törvényes okok mindazon szerzetesekre is érvényesek, melyeknek főnökeik Rómában laknak.”⁷³ 1868-as programadó jellegű, nagyszabású antiklerikális munkájában Toldy is súlyosan bírálta a szerzetesi intézményt – megjegyezve egyebek mellett, hogy „a szerzetesek Róma legkitartóbb, legfanatikusabb, legügyesebb előharcosai”. Természetesen ítélnéljük tehát, hogy ő is azt propagálta, hogy az állam töröljön el minden szerzetet, s foglalja le azok javait.⁷⁴ Hozzátehetjük: a reformprogramok iránt fogékony közegek már a reformkor előestéjén sötét képet festettek a szerzetesrendek közéleti ténykedéséről, szerepéről, s a szerzetességben a haladás gátját jelölték meg. Ennek megfelelően fokozottabb ellenőrzésük, illetve bizonyos fokú megrendszabályozásuk mellett több ízben felosztatásuk igénye is felmerült, jóllehet ez utóbbiról, vagyis az ország összes szerzetesrendjének felszámolásáról szóló javaslat még 1848 forradalmi at-

⁶⁹ PÉTERI 1873, 93.

⁷⁰ PETRUCH 1992, 278–280.

⁷¹ *Fővárosi Lapok* 10/147. 1873. június 28. 640.

⁷² SALACZ 1974, 56–57.

⁷³ SIMONYI 1874, 82–83, 131.

⁷⁴ TOLDY 1868, 223–227.

moszférájában sem nyert számottevő támogatást.⁷⁵ Úgy gondolom, a fentebb felvázolt programok, javaslatok is megvilágíthatják, hogy a XIX. századi egyházpolitikai koncepciók, elgondolások háttérében mennyire erősen volt jelen a felvilágosult abszolútizmus⁷⁶ szellemi öröksége.

*

Utalva a magyar egyházpolitikai harcok európai viszonylatban jóval enyhébb jellegére elmondhatjuk, hiába nyertek teret a diskurzusok szintjén azok a jezsuita- szerzetesellenes jelszavak, amelyek a földrész más országaiban is elharapódtak, Magyarországon a jezsuiták betiltását előirányzó koncepciók éppúgy papíron maradtak, ahogy az egyéb rendek feloszlatásáról szóló javaslatok is. A magyar állam nem lépett a tettek mezéjére úgy, mint például a Szárd–Piemonti Királyság, ahol – miután 1848-ban itt is betiltották a Jézus-társaságot – 1855-ben egyéb szerzetek felszámolásába és vagyonuk lefoglalásába is belefogtak. Az előzőleg idézett szerzők szemei előtt, ahogy azt a fentiek is bizonyítják, az európai példák is rendre ott lebegtek. Később, 1875-ben, a német Kulturkampf során Poroszországban is döntés született a legtöbb szerzetesrend feloszlatásáról. (A jezsuiták betiltásáról 1872-ben birodalmi szinten hoztak törvényt.) Természetesen a Német Birodalomban és Itáliában egyaránt felfokozott médiahadjáratok előzték meg a jezsuita-, illetve szerzetesellenes állami fellépést. A kampányok ráadásul a katolikus többségű Szárd–Piemonti Királyságban hasonló forrásokból táplálkoztak, mint a protestáns dominanciájú Poroszországban,⁷⁷ ami szintúgy igazolhatja, hogy a felekezeti háttér immár nem feltétlenül bizonyult döntő tényezőnek.

A „JEZSUITA” SZÓ TÁGABB ÉRTELMEÉRŐL

Végül érdemes szót ejteni a „jezsuita” szó tág, átvitt értelmű jelentéstartományáról. A szó ugyanis több ízben már 1848 előtt eloldódott eredeti, elsődleges jelentésétől, s tágabb értelemben nem pusztán a rendet és tagjait, hanem a reformellenes, maradi, fanatizmusra hajló egyházas felfogást jelölte.⁷⁸ A dualizmus érájában fogant antiklerikális források szóhasználatában a „jezsuita” szintúgy a retrográd egyházi irány szinonimájává vált: a „jezsuitizmus” egyet jelentett az „ultramontanizmus-sal”. Emellett – s ez a jezsuitaellenes szövegekre igen jellemző volt – a szerzők hajlottak jezsuita embertípusról szólni, mint amely személy magán hordja a rendtagok sztereotípiák szerinti tulajdonságait, azaz fondorlatos, szemfényvesztő, álszent s főleg hazug. A nevét elrejtő szerző például röpirata tárgyát definiálendő leszögez-

⁷⁵ FAZEKAS 1999, 82, 108–109.

⁷⁶ II. József felvilágosult abszolútizmusa is eljutott egyes szerzetesrendek felszámolásáig. VANYÓ, 1983, 89–90.

⁷⁷ A németországi és itáliai jezsuita- és szerzetesellenes agitációhoz, majd politikai cselekvéshez lásd BORUTTA 2011, 218–265.

⁷⁸ FAZEKAS 1999, 109–111.

te, hogy bár a „jezsuitizmus” szerinte „magával az emberi nem teremtésével vette kezdetét”, a folytatásban „csupán azon jezsuitákról legyen szó, kik a »Jézus társasága« érdekes tagjai”.⁷⁹ Péteri polémiájában a pap történész Fraknoi Vilmos Pázmányról írt művét is hosszasan boncolgatta, amely műnek véleménye szerint valamennyi lapja azt bizonyítja, hogy szerzője – „Páter Frankl” – „habár nem beöltözött tagja a rendnek, [...] jezsuita az utolsó csepp vérig, az utolsó izig”.⁸⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

A bencés történész Vanyó Tihamér a felvilágosodás idejének pamfletjeit vizsgálva rávilágított már, hogy: „[a] szerzetesség elleni irodalom egyáltalán nem oly gazdag gondolatokban és érvekben, mint kötetekben.” Úgy gondolom, meglátása a XIX. századi hazai antijezsuita vitairat-irodalmat illetően is megállja helyét, hiszen forrásbázisom öt szerzője jóformán ugyanúgy argumentált a jezsuiták ellen. Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy a tanulmányomban feldogozott antijezsuita szövegek jórészt a kora újkori gyökerű, tradicionális antijezsuitizmusból táplálkoztak, míg a XIX. századi antiklerikális iratok interpretációi, népszerű témái, ha volt is kapcsolatuk a Jézus-társasággal, úgy látom, jóval visszafogottabban, gyéribben kerültek napfényre a hagyományos antijezsuita vádpontok árnyékában. Kora újkori példák persze máshol is rendre feltűntek az antiklerikális irodalomban, s érintőleg az antijezsuita broszúrák is foglalkoztak XIX. századi eseményekkel, de az arányok itt elbillentek az előbbieik javára. A felekezeti eredetű előítéletek így továbbéltek ugyan, de immár elszakadtak, függetlenedtek a szerzői felekezeti háttértől, ami általában is igaz a katolicizmus XIX. századi kritikájára. Bár az antijezsuitizmus a századok folyamán nem feltétlenül járt együtt egyházellenes attitűddel – gondoljunk csak a jezsuiták egyházon belüli ellenfeleire – az 1870 után napvilágot látott röpiratok ízig-vérig antiklerikális források voltak, ennek megfelelően feldolgozásuk során – a specifikus jegyek mellett – jó pár olyan szövegösszefüggésre is felhívtam a figyelmet, amelyek a jezsuitaellenes irodalmat az általános egyházellenes szövegvilágba ágyazták. Meglehetősen jellemző volt, hogy olykor ugyanazon gyalóságok – például csalás, pénz- s hatalomvágy, a sötétség terjesztése – sorát, amelyet máshol az egyház egészének szemére hánytak, a jezsuitaellenes irományok kifejezetten a jezsuita rendhez fűzték, vagy legalábbis hatványozottan érvényesnek vélték rájuk nézve a katolikus papsággal szemben általában is felhánytorgatott bűnlajstromok pontjait. A jezsuitákról festett szinte ördögi képek még sötétebbnek bizonyultak annál, ahogy másutt a papságot ábrázolták. Az ellenségkép-képzés igazi mintapéldáját érhetjük tetten a feltérképezett szövegvilágban.

A magyar publicisták jezsuitaellenes érveskálája, véleményei természetesen teljesen egybecsengtek Európa egyház- és jezsuitaellenes közvéleményének felfogásával, minthogy forrásbázisuk is nagyrészt azonos volt, ami világosan visszaigazolja az antijezsuitizmus ténylegesen transznacionális jellegét. Megjegyezhetjük emel-

⁷⁹ N. n. 1872, 6.

⁸⁰ PÉTERI 1873, 94.

lett: a magyar história protestáns és függetlenségi szemléletű narratívája, amely meglehetősen fajsúlyosan volt jelen a hazai jezsuitaellenes irodalomban, valamifajta sajátos, magyar nemzeti színezetet is adott az itteni antijezsuitizmusnak.

Ahogy az általános antiklerikális vitairatok, úgy az antijezsuita írások programjai is túlhágtak a liberális szabadságjogok határain, amennyiben a társaságban történetileg igazolt veszélyforrást azonosítva nem represszív, hanem olyan, preventív jellegű törvényszerzést sürgettek, amely a rendtől lényegében megtagadta volna azt a szabadságot, amelyet a liberális elvek szellemében – egyéb személyek, illetve egyesületek esetében – többnyire maguk a jezsuitaellenes szerzők is helyeseltek. Itt is láthatjuk tehát, hogy az antiklerikális iratok lapjain nemigen, legfeljebb pusztán a jelszavak szintjén érvényesült a „szabad egyház a szabad államban”-féle alapvetés, merthogy programjaikban rendre olyasféle elképzelések kerültek előtérbe, amelyek jóval inkább az abszolutista rendszerek felfogásrendjét idézték. Ezt sem tekinthetjük persze valamifajta magyar specifikumnak. A propagált jezsuitaellenes fellépés létjogosultságát igazolandó, így rendre felemlítették más európai államok századbeli eljárásait is. Magyarországon viszont mindössze az Európa-szerte népszerű egyházellenes elgondolások találtak befogadásra, az antiklerikális politikai gyakorlatok azonban magyar földön már nem jutottak érvényre.

BIBLIOGRÁFIA

Antijezsuita vitairatok 1872/73-ban

DISKAY 1872

DISKAY Kálmán Ernő: *A jezsuiták multja. Rövid kivonat, hiteles történetirók munkái- s maguk a jesuitáknak irataiból, feleletül Makara György veszprémmegyei alorvosnak a jesuiták mellett tartott védbeszédére.* Pápa, Református Főtanoda Betüivel, 1872.

N. n. 1872

[MAÁR Péter Pál(?): *A jezsuitákról alkalmi ajándéku mindenkinék.* Lipcse, Köhler K. F., 1872.

MÁNYOKI 1872

MÁNYOKI Tamás: *A jesuiták jellemzése tekintettel az államhozi viszonyokra.* Pesten, Rudnyánszky A. könyvnyomdájából, 1872.

PÉTERI 1873

PÉTERI Károly: *A jezsuiták.* Budapest, Nyomatott Kocsi Sándornál, 1873.

TOLDY 1873

TOLDY István: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt.* Budapest, Athenaeum, 1873.

További felhasznált irodalom

AJKAY 2016

AJKAY Alinka: Ki a jezsuitákkal! – Háromszáz éves hazugságok. In: *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14) 209–216.

BANGERT 2002

William V. BANGERT: *A jezsuiták története*. Budapest, Osiris, 2002.

BÁNKUTI 2013

BÁNKUTI Gábor: Az antijezsuitizmus anatómiája. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk. GYARMATI György–LENGVÁRI István–PÓK Attila–VONYÓ József. Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013, 473–480.

BERNHARD 1918

BERNHARD Zsigmond: *Mi a jezsuita-rend? A Jézustársaság rövid ismertetése*. Budapest, Apostol-nyomda, 1918.

BEZERÉDJ 1871

BEZERÉDJ Sándor: *Reform-eszmék. Közérdekű tartózatok a kath. autonomia, az egyházi reform, a politika és egyház-társadalmi kérdések köréből. A szabadság és felvilágosodás hívei számára*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1871.

BORUTTA 2011

Manuel BORUTTA: *Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011 (Bürger-tum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft, 7).

CSÁSZTVAY 2016

CSÁSZTVAY Tünde: Aki nem dobott cukkedlit a katolikus papoknak – Toldy István vallásháborúja a 19. század második felében. In: *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*. Szerk. MACZÁK Ibolya. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14) 217–243.

FAZEKAS 1999

FAZEKAS Csaba: A szerzetesrendek szerepének megítélése a reformkorban, különös tekintettel a jezsuitákra. In: *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999, 76–113.

„Papramorgó” 1870

„Papramorgó” [KÓRÓDY Sándor]: *Antiklerikális okoskodások a kath. kongressusi komédia, a felekezeti iskolák, a papság népámitási törekvései és egyéb szent dolgok felett*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1870 (Barátfülek, 1).

PETRUCH 1992

PETRUCH Antal: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából. A magyar jezsuiták a közös rendtartományban*. II. Kecskemét, Korda, 1992 (Anima Una könyvek, 5).

RADA 2017

RADA János: A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban. *Történelmi Szemle* 59/1. 2017, 129–143.

RADA 2016

RADA János: Egyházkritikai röp- és vitairatok Magyarországon 1867-től 1895-ig (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle* 17/1. 2016, 3–23.

SALACZ 1974

SALACZ Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918*. München, Aurora, 1974 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 2).

SIMONYI 1874

SIMONYI Iván: *Állam és egyház*. I–II. Budapest, Aigner Lajos, 1874.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

TOLDY 1868

TOLDY István: *Elmélkedések az egyházreformról*. Lipcse, Köhler, 1868.

VANYÓ 1983

VANYÓ Tihamér: Egyház és fölvilágosodás. A szerzetesség a vádlottak padján. *Vigilia* 48/2. 1983, 83–90.